

Mateusz Banach

Ludność klucza radzyńskiego w XVIII wieku

Radzyń Podlaski to miasto o bardzo bogatej historii. Poczynając od pierwszej wzmianki źródłowej, w której pojawiają się informacje o pustkach nad rzeką Białką, na których powstało i o pierwszych właścicielach tego terytorium, przeżywało przez wieki systematyczny rozwój gospodarczy, urbanistyczny i społeczny. Były okresy, w których jego kondycja nie była najlepsza, takie jak ten bezpośrednio po II wojnie północnej, na początku drugiej połowy XVII w., ale bywały też takie, kiedy miasto rozkwitało, jak w czasie, gdy rządy sprawowali tam Mniszchowie (pierwsza połowa XVII w.).

Dobra sytuacja gospodarcza miasta wpływała na wzrost liczby jego ludności. Rozwój był uwarunkowany przez jego położenie geograficzne, niemal na styku Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przed zawarciem Unii w Krewie stanowiło to problem dla potencjalnych osadników, bo życie na pograniczu wiązało się z pewnymi zagrożeniami. Realna była groźba najazdów, nawet ze strony Tatarów¹,

którzy potrafili się zapędzać w te strony, toteż całe południowe Podlasie i północ ziem lubelskiej nie były zbyt gęsto zaludnione. To, co było wcześniej wadą, okazało się z czasem zaletą. Po zawarciu unii z Litwą, zaczął się dynamicznie rozwijać w tej części kraju handel. Położenie między wschodem a zachodem, sprawiło, że Radzyń stał się miastem posiadającym znaczenie w handlu między państwowym, ponieważ leżał u zbiegu traktów z Rusi na Mazowsze i Małopolski na Litwę.

Razem z miastem bogaciły się lub biedniały okoliczne tereny starostwa, a później klucza radzyńskiego. Czuję się zobowiązany wyjaśnić w tym miejscu pojęcie „klucz”, jak się bowiem okazuje, nawet około 90% studentów historii nie wie co ono oznacza (sprawdzałem to osobiście, pytając kolegów i koleżanek, a studia ukończyłem w roku 2013, dane więc są aktualne). Myślę, że nie byłoby błędem stwierdzenie, że procent znajomości tego pojęcia wśród wszystkich przedstawicieli społeczeństwa polskie-

skiego i byłego powiatu radzyńskiego, Radzyń Podlaski 1995, s. 15-16.

¹ S. Jarmuż, Szkice z dziejów Radzyna Podla-

go jest bliski zeru.

Nowa Encyklopedia PWN definiuje klucz jako zespół kilku lub kilkunastu folwarków położonych niedaleko siebie i pozostających pod wspólnym zarządem². Słownik encyklopedyczny zawęża chronologicznie występowanie tego rodzaju zbiorów dóbr ziemskich na okres XVI-XVIII w. i dodaje kryterium posiadania własnej administracji³. Trzeba dodać, że klucze miały jednego właściciela.

Folwark natomiast był dużym gospodarstwem rolnym lub rolno-hodowlanym. Jego produkcja była zorientowana głównie na zbył. Opierał się na pracy chłopów pańszczyźnianych. Zdarzało się, że zatrudniano czeladź, ale była ona nieliczna. Stąd wziął nazwę ówczesny typ gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej⁴. Dobra radzyńskie mogą być nazywane kluczem od roku 1684, kiedy uzyskał je od króla Jana III Sobieskiego Stanisław Antoni Szczuka. Od tego czasu pozostały one w rękach prywatnych już do końca XVIII w.

Po śmierci Stanisława Szczuki wszystkie jego dobra przeszły na własność trzech synów. Ponieważ byli nieletni, ich majątkiem zarządzała Konstancja Maria z Potockich Szczuka. Fortuna Szczuków została prawdopodobnie podzielona w roku 1725. Wszyscy synowie Stanisława zmarli bardzo młodo. Najstarszy, August Michał (ur. 29 września 1697 r.) – w 1702 roku na odrę. Drugi z kolei, Marcin Leopold Stefan (ur. 13 listopada 1698

roku), późniejszy starosta wąwolnicki, żonaty z Elżbietą Potocką, bratanicą prymasa Teodora (trzeba nadmienić, że jego ojcem chrzestnym był sam cesarz rzymski narodu niemieckiego, Leopold I Habsburg) – w 1728 r. W 1724 r. zmarł trzeci z braci – Jan Kanty, starosta wiekszniański, żonaty z Salomeą Anną Sapieżanką. W tej sytuacji jedyną prawną spadkobierczynią dóbr ojca została córka Wiktorii. Do czasu przejścia dóbr radzyńskich przez Wiktorię zarządzała nimi jej matka, a następnie Elżbieta, wdowa po Marcynie. To, że pieczę nad Radzynieciem sprawowała ta druga, wskazuje, iż to Marcin pierwotnie miał być jego posiadaczem⁵.

W 1719 r. Wiktorii wyszła za Jana Stanisława Kątskiego h. Bochwicz – miecznika koronnego i generała artylerii koronnej, syna Marcina Kątskiego – kasztelana lwowskiego, potem krakowskiego, generała wojsk koronnych⁶. W październiku 1727 roku Jan Stanisław zmarł. Wiktorii od około 1731 r. była żoną Jana Cetnera, kuchmistrza koronnego. Jego ojcem był Franciszek, wojewoda smoleński i Anna z Tarłów. Jego obiecującą karierę polityczną przerwała nagła śmierć w 1734 r.⁷ Rok później odeszła do Pana także Wiktorii.

⁵ S. Jarmuł, dz. cyt., s. 49; A. Lutostańska, Pałac w Radzynie Podlaskim. Etapy kształtowania się rezydencji na tle rozwoju przestrzennego miasta „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXII, z. 3, R. 1977, s. 218-219; T. Semeniuk, Kalendarium parafii Świętej Trójcy w Radzynie podlaskim oraz dekanatu radzyńskiego, Radzyń Podlaski 2006, s. 50.

⁶ Tamże, s. 51; Z. Janeczek, *Ignacy Potocki Marszałek Wielki Litewski*, Katowice 1992, s. 10; Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. VI, Warszawa 1909, s. 275.

⁷ W. Konopczyński, *Cetner Jan, h. Przerowa*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. III, Kraków 1937, s. 240.

² *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. III, Warszawa 1995, s. 380.

³ *Słownik encyklopedyczny. Historia*, Wrocław 1997/1998, s. 175.

⁴ *Nowa encyklopedia...*, t. II, Warszawa 1995, s. 392.

Owoce związku Jana Stanisława i Wiktorii Kątskich była córka Marianna, dama Orderu Krzyża Gwiazdzystego i tłumaczka m.in. komedii Moliera. Za sprawą jej ślubu z Eustachym Potockim, cześnikiem koronnym i generałem artylerii koronnej, klucz radzyński wszedł w posiadanie rodu Potockich⁸. Oboje małżonkowie zmarli w lutym 1768 r. w zaledwie kilkudniowym odstępie czasu (20-24 lutego). Potoccy mieli siedmioro dzieci: córki: Cecylię Urszulę, wydaną za Hieronima Sanguszkę, starostę czerckiego, Laurę, wydaną za Stanisława Tarnowskiego oraz synów: Kajetana, Ignacego, Jerzego Michała, Stanisława Kostkę oraz Jana Nepomucena Eryka. Jako, że w chwili śmierci Eustachego i Marianny dzieci były jeszcze w wieku niepełnoletnim, pieczę nad Radzyniem sprawowała siostra Eustachego, Katarzyna z Potockich Kossakowska. W roku 1779 można już było podzielić majątek po rodzicach. Uczyniono to dnia 25 maja. Radzyń, a także Serniki i Biłgoraj otrzymał najmłodszy syn Potockich – Jan Nepomucen. Podziału dóbr dokonywano już wcześniej. W 1771 roku przyznano klucz radzyński Stanisławowi Kostce. Dopiero 4 maja 1783 roku definitywnie odstąpił on Radzyń bratu w zamian za przyjęcie od niego sumy pieniężnej⁹. Widzimy więc, że Radzyń trafił w ręce Jana, nie w wyniku zwykłego podziału majątkowego po rodzicach, a właściwie w wyniku kupna.

⁸ T. Semeniuk, dz. cyt., s. 51.

⁹ Tamże, s. 55; B. Grosfeld, Potocki Eustachy h. Pilawa, „Polski Słownik Biograficzny”, t. XXVII, s. 806; J. Rudnicka, *Maria z Kątskich Potocka jako tłumaczka Moliera*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, pod red. K. Stasiewicz i S. Achremczyka, Olsztyn 1996, s. 286; K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, Lublin 2009, s. 61.

Z rąk Potockich Radzyń znalazł się w 1799 r., za pośrednictwem Stanisława Staszica, w składzie dóbr należących do Anny Sapieżyny z Zamoyskich. Staszic był właściwie jedynie zarządcą tych dóbr. Nabyła je na publicznej licytacji za jego pośrednictwem właśnie Anna Sapieżyna Zamoyska, żona Aleksandra Sapiehy, o czym świadczą dokumenty¹⁰.

Klucz radzyński w 1742 r. obejmował Miasto Radzyń wraz z 11 wsiami. Były to: Kozirynek, Płudy, Biała, Główne (dawniej pisane przez „o”), Białka, Siedlanów, Ustrzesz, Niewęgłosz, Zabiele, Wrzosów i Paszki¹¹ (podzielone później na Małe i Wielkie). W niniejszym tekście poddam analizie ludność klucza radzyńskiego w rozumieniu terenu właśnie z tego okresu czyli wymienionych wyżej miejscowości.

Dzięki *Inwentarzowi miasta Radzyna i Klucza radzyńskiego z roku 1742* możemy odtworzyć nie tylko strukturę urbanistyczną miasta tego okresu, ale także społeczną, zawodową i właśnie ludnościową. Co ciekawe, źródło to, mimo ogólnej dostępności, nie tylko w pracowni naukowej archiwum, lecz również w formie książkowej, wydane przez prof. Janusza Łosowskiego, jest nadal zbyt rzadko wykorzystywane.

Na podstawie *Inwentarza* nie można określić ilu katolików, protestantów, prawosławnych i grekokatolików zamieszkiwało klucz, bo nie wpisywano wyznania, jeśli ktoś nie był Żydem. Na pewno ludność katolicka stanowiła tutaj dużą większość. W tym czasie na

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Radzynie Podlaskim, *Hipoteka w Radzynie* (dalej: APL O/R, HR), sygn. VII/151 k. 3.

¹¹ Grunty trzech ostatnich miejscowości należały do klucza radzyńskiego w niepełnym zakresie.

omawianym terenie raczej nie było już protestantów, ale mogła zasiedlać Radzyń pewna ilość unitów. W 1690 roku przejęli oni grunty pozostałe po cerkwi prawosławnej. W 1703 roku nastąpiła erekcja parafii grekokatolickiej w Radzynie. Szczuka zapewniał kościołowi wolny wyrąb lasu przeznaczony na opał oraz budowy na potrzeby parafii. W skład parafii wchodziły miejscowości: Radzyń Nowy i Stary, Branica i Ustrzesz. Później dołączyły do nich inne miejscowości: Płudy, Główne, Białka, Siedlanów, Bezwola, Lisia Wólka, Zbulitów, Niewęgłosz, Zabiele, Kozirynek, Litnica i inne¹². Jako, że parafia grekokatolicka miała obejmować wszystkich poddanych unickich Szczuki, możemy ustalić jaki skład miał klucz radzyński na początku XVIII wieku. Widzimy więc, że klucz składał się początkowo tylko z miasta Radzyna i dwóch wiosek – Branicy i Ustrzeszy. Ta pierwsza nie znalazła się już w składzie klucza w 1742 r. Dobra radzyńskie uległy przez 40 lat znacznemu powiększeniu. Obserwując jeszcze późniejszą zmianę składu parafii, odnajdziemy również miejscowości wchodzące w skład klucza, który uległ pewnym modyfikacjom i jeszcze większemu powiększeniu, a część dóbr radzyńskich została wyodrębniona w tzw. klucz ossowiński.

Miasto Radzyń lokowane przez Szczukę w 1690 r. nazywane było Nowym Miastem, natomiast tereny miejskie położone na północ od niego – Starym. Centralną część obu ośrodków złączonych w całość stanowiły posesje ludności żydowskiej, zwane w *Inwentarzu „synagogą staroradzyńską”*. Nowe

Miasto Radzyń było mniejsze od Starogo. Zamieszkiwali je głównie Polacy. Było ich około 100. Swoje nadziały ziemi miała tutaj ludność z różnych miejscowości należących do Klucza Radzyńskiego: Siedlanowa, Białej, Koziegorynku i Starogo Miasta. Stare Miasto Radzyń liczyło sobie około 260 mieszkańców-chrześcijan¹³. Nie ujęto w ogóle ludności, która nie posiadała gruntów i posesji, co niewątpliwie zmniejszyło liczbę odnotowanej ludności, ale nie wiadomo jak znaczna była to ilość.

W 1734 r. Radzyń był wymieniany jako teren, na którym zamieszkiwała duża ilość Żydów. Odprowadzano od nich poglówne. W 1735 r. było to 1100 złotych polskich, dwa lata później – już 1500 złotych. W tym czasie żadne miasto w województwie lubelskim, oprócz Lublina i przypuszczalnie miejscowości, co do których nie ma danych na ten temat, nie mogło poszczycić się taką sumą. Potwierdza to dużą liczbę Żydów. W 1742 r. w Radzynie było przynajmniej 406 Żydów. Samodzielnych właścicieli posesji spośród tej grupy, czy to osób samotnych, czy głów rodzin, było tam 185. W 1748 r. w Radzynie była drewniana bożnica żydowska. Miasto zamieszkiwało 514 Żydów (w tym 165 mężczyzn żonatych, 165 żon i 183 dzieci). W 1765 r. było ich 537: 85 domów żydowskich zamieszkałych przez 168 rodzin złożonych. Gmina liczyła 797 osób. Aż 7 miast województwa lubelskiego w tym czasie posiadało większą liczbę wyznawców Jahwe. Księgi grodzkie lubelskie podają pod rokiem 1778 dla miasta Radzyna już znacznie mniejszą liczbę 273 Żydów, a

¹² APL, Rząd Gubernialny Lubelski. Wydział Administracyjny, Sygn. 1208, dokumenty nr 1387 i 4584/44, k. 1-1 v.

¹³ Inwentarz miasta Radzyna i Klucza radzyńskiego z roku 1742, wyd. J. Łosowski, Radzyń Podlaski 2007, s. 15-45.

w roku 1790 – 284 dla miasta i 464 dla gminy. Zbliżone dane podaje spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 roku. Według niego w Radzynie znajdowało się w tym czasie 285 Żydów i 115 dymów żydowskich, co stanowi 28,8% liczby mieszkańców miasta i aż 47,7% dymów miejskich. Zbliżone dane w obu źródłach mogą sugerować własną wiarygodność. Pamiętać należy, że spisy kościelne miały to do siebie, że nie były zbyt dokładne, jeśli chodzi o liczby ludności żydowskiej, co widać w porównaniu ze „spisami żydowskimi”, i z reguły dane w nich podawane były mniejsze od rzeczywistych. Wśród miast ziemi łukowskiej, Radzyń posiadał drugi, co do wielkości procent domów żydowskich względem całości. Mimo, że Żydów generalnie ubyło wśród miast województwa lubelskiego, Radzyń spadł w klasyfikacji miast o największej ilości ludności starozakonnej i znalazł się na 14 miejscu pod tym względem. W całym kahale było 797 Żydów. Według spisu z 1790 r., który tyczył się już tylko osób wyznania mojżeszowego, kahal miał 464 członków, w tym 284 stanowili mieszkańcy Radzyna¹⁴. Widzimy, że liczba ludności wyznającej judaizm w Radzynie ciągle wzrastała do roku 1765. W okresie do roku 1778 uległa

¹⁴ J. Muszyńska, Żydzi w miastach województwa sandomierskiego i lubelskiego XVIII wieku: studium osadnicze, Kielce 1998, s. 126, 146, 199-201, 202, 240; R. Mahler, Statystyka Żydów województwa lubelskiego na przełomie 1764-1765 roku, „Młody Historyk”, t. II, R. 1929, tabela 1, 2; Z. Guldon, L. Stępkowski, Spis ludności żydowskiej z 1790 roku, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, R. 1986, Nr 3-4, s. 127-128; G. Michalska, R. Zwierzchowski, Ł. Michalski, Radzyń Podlaski. Miasto i Rezydencja, [w:] Radzyń Podlaski. Miasto i rezydencja, pod red. G. Michalskiej i D. Leszczyńskiej, Radzyń Podlaski 2011., s. 40; Inwentarz..., s. 46-57.

ona bardzo szybkemu zmniejszeniu o połowę i utrzymywała się na takim poziomie do końca XVIII w.

Całość ludności miasta Radzyna zarówno Starego, jak i Nowego w 1742 r. stanowiła 659 mieszkańców. Większość stanowili Żydzi, którzy zamieszkiwali centrum ze względu na ich zatrudnienie w usługach i handlu. Polacy, zajmujący się głównie rolnictwem, zamieszkiwali obrzeża, bliżej gruntów ornych. Wśród rzemieślników najwięcej było w Radzynie szmuklerzy i pasamoników, czyli osób zajmujących się wyrobem pasmanterii. Świadczyć to może o możliwości mieszkańców i specjalizacji miasta w tego typu wyrobach¹⁵.

W roku 1799, na przełomie dwóch wieków, sporządzono, przy okazji zmiany właściciela Radzyna, jeszcze jeden inwentarz. Podano w nim liczbę wszelkich domów znajdujących się w mieście, nie wliczając jedynie kramów. Naliczono się wówczas 246 budynków w mieście i 4 na „Rabsztynie”, razem z browarami i budynkami niezasiedlonymi. Podana jest także liczba gospodarzy katolickich. Było ich 126¹⁶. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić na podstawie zachowanych fragmentów dokumentu, ilu dokładnie mieszkańców posiadało w tamtym czasie miasto. Inwentarz nie obejmuje, podobnie jak poprzedni, ludności żydowskiej. Możemy jedynie domniemywać, że nie odbiega ona od 280-290, ponieważ taką liczbę spotkamy w źródłach starszych o prawie 10 lat. Nie mamy też danych, które pomogłyby nam w oszacowaniu liczby samych chrześcijan. Liczba gospodarzy nie wystarcza, aby temu zadaniu sprostać.

¹⁵ Tamże, s. 15-57; G. Michalska, R. Zwierzchowski, Ł. Michalski, dz. cyt., s. 16.

¹⁶ APL O/R, HR, sygn. VII/356, s. 69-72.

Można byłoby zastosować tutaj jakąś ogólnie przyjętą średnią liczbę osób dla rodziny w tamtym okresie i pomnożyć przez liczbę gospodarzy. Pomijając już jednak fakt, że powstające w ten sposób wyniki byłyby daleko nieprecyzyjne, należy przestrzegać się utożsamiania ze sobą określeń „gospodarz” i „głowa rodziny”. Gospodarze mogli być członkami zarówno rodzin złożonych, jak i prostych, ale mogli być także osobami nie posiadającymi w ogóle rodziny. Liczba gospodarzy z 1799 r. mówi nam jedynie, że Radzyń liczył znacznie więcej katolików niż w roku 1742, zapewne nieco więcej niż podają o niecałe 20 lat wcześniejsze spisy kościelne, czyli niewiele ponad 700 osób.

Trzymając się ściśle danych umieszczonych w tabelach końcowych Inwentarza z 1742 r.,¹⁷ można uznać, że liczba rodzin chłopskich klucza radzyńskiego wynosiła 228, a razem z komornikami – 324¹⁸. Należy do tego dodać mieszczan radzyńskich. Według tych samych tabel było tam 126 gospodarzy, a z komornikami 223 rodziny¹⁹. Całość ludności byłaby wtedy równa 1726 osób. Tabele nie obejmują jednak całej liczby ludności klucza. Skupiają się one na głowie rodziny, czyli ojcu i jego dzieciach, ewentualnie pasierbach i pasierbicach. Nie wymieniają natomiast rodziców, rodzeństwa i innych osób spokrewnionych bądź spowinowaconych w dalszym stopniu z gospodarzem czy ko-

mornikiem lub chałupnikiem. Wskutek tego rzeczywista liczba ludności mogła ulec pewnemu zaniżeniu. Dlatego też w pierwszej, bardziej szczegółowej części, naliczymy się około 175 osób więcej niż tych, które pisarz umieścił na końcu. Faktyczna liczba była z pewnością jeszcze wyższa, bo Żydzi nie byli tak dokładnie spisywani jak chrześcijanie. Nigdzie w *Inwentarzu* nie ma wymienionych dzieci żydowskich. Poza tym, nie ma tutaj wzmianki o starozakonnych mieszkających na prowincji. Spis kościelny z 1787 roku wymienia ich 127²⁰. 45 lat wcześniej na pewno też tam byli, tylko ich nie notowano.

W XVIII w. w skład rzymskokatolickiej parafii radzyńskiej wchodziło 24 miejscowości, które zajmowały 219,6 km² powierzchni²¹. Blisko połowę tych miejscowości stanowiły miejscowości klucza radzyńskiego (stan z 1742 r.). W roku 1787 na terenie parafii mieszkało 3339 katolików, 2 protestantów i 481 Żydów. O wiarygodności spisu wiernych z roku 1787, na podstawie którego powstały te dane, może świadczyć jego zbieżność na większych obszarach z danymi spisu państwowego z tego samego okresu²². Skoro na terenie, który oba spisy objęły, dane są zbliżone, to można domniemywać, że na gruncie lokalnym również było podobnie. Według innych danych z 1790 roku, które umieścił w swoich tabelach ks. prof. Bolesław Kumor, parafia zmieniła przynależność diecezjalną na rzecz diecezji chełmskiej, posiadając 5436 wiernych²³. Skok liczby

¹⁷ Patrz: Tabela III.

¹⁸ Dla uproszczenia przyjąłem samodzielne, samotne osoby jako oddzielne rodziny.

¹⁹ Patrz: Tabela II. Zauważmy, że liczba gospodarzy pokrywa się z tą z roku 1799. Dzierżawili oni prawdopodobnie te same posesje i dlatego liczby są takie same. Nie należy jednak ufać, że liczba komorników, których nie podano w roku 1799 była identyczna z tą z roku 1742.

²⁰ Patrz: Tabela I.

²¹ T. Semeniuk, dz. cyt., s. 50, 57.

²² I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 122.

²³ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. I, Kraków 1992, s. 176.

ludności o ponad 2000 osób w ciągu zaledwie trzech lat mógł nastąpić jedynie poprzez zmiany administracyjne granic parafii, a wiemy, że takich nie było w omawianym okresie, bo parafia zmieniła jedynie stolicę biskupią. Trzeba w takim wypadku niewątpliwie uznać jeden lub drugi spis za błędny. Ponieważ źródło pierwsze ma zbliżone dane ze spisem państwowym, to ono wydaje się bardziej wiarygodne i z niego będą przytaczał kolejne dane, ale nie można całkowicie wykluczyć, że przy liczeniu ludności parafii radzyńskiej dopuszczono się do różnych zaniedbań, co wpłynęło znacznie na stan tabel zawierających liczbę wiernych, a dwa lata później tylko przepisano te same liczby i umieszczono w spisie państwowym, nie prowadząc żadnych innych badań. W literaturze nie zauważa się faktu tak znacznej rozbieżności danych w ogóle i przechodzi się do porządku dziennego, zestawiając obydwie liczby obok siebie.

Według danych z 1781 r. parafię rzymskokatolicką w Radzynie zamieszkiwało 4600 osób wyznania rzymskokatolickiego, około 500 Żydów i 1 „dysydent” (tym słowem określano wówczas protestantów). Dane te pochodzą ze spisu ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Poniatowskiego²⁴. Widzimy tu kolejne dysproporcje w liczbach. Między rokiem 1781 i 1787 jest różnica w samych katolikach około 1200 osób. Wydaje się znów wprost niewiarygodna tak duża zmiana liczby wiernych w tak krótkim czasie. Dane z 1781 r. nie są jednak zbyt dokładne, o czym mogą świadczyć liczby podawane w przybliżeniu. Najlepszym źródłem dla demo-

grafii Radzyna tego okresu pozostają więc tabele z 1787 r. Na ich podstawie możemy odnaleźć demografię samego miasta, jak i poszczególnych miejscowości należących do parafii²⁵.

Ze wspomnianego spisu kościelnego wynika, że miejscowości wchodzące w skład klucza radzyńskiego w 1742 r. zamieszkiwało 2839 osób, nie licząc Ustrzeszy i Wrzosowa. Katolików było 2425 a Żydów – 412. Było też 2 protestantów płci męskiej. Liczba ludności poszczególnych miejscowości wygląda następująco: dla Siedlanowa – 109 katolików i 7 Żydów, dla Białki – 163 katolików i 15 Żydów, dla Płudów – 84 katolików i 5 Żydów, dla Głównego – 84 katolików i 5 Żydów, dla Paszk Małych – 103 katolików i 5 Żydów, dla Paszk Wielkich – 236 katolików i 22 Żydów, dla Zabiela – 113 katolików i 9 Żydów, dla Licht – 178 katolików i 12 Żydów, dla Niewęgłosza – 231 katolików i 13 Żydów, dla Białej – 329 katolików i 25 Żydów, dla Koziegorynku – 101 katolików i 9 Żydów²⁶. Pojawia się tu podział na Paszki Wielkie i Małe, który w inwentarzu z 1742 roku jeszcze nie występował.

W *Inwentarzu* liczba mieszkańców przedstawiała się następująco: Kozirynek miał około 175 mieszkańców, Zabiele – zaledwie 24²⁷. We wsi Biała były grunty dworskie, bojarskie i dzierżawione przez chłopów. Mieszkało tam około 150 osób, a z bojarami, czyli

²⁵ *Spis ludności Diecezji Krakowskiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 roku*, wyd. ks. B. Kumor, cz. 1, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. XXXV, 1977, s. 266; cz. 5, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. XXXIX, 1979, s. 252.

²⁶ Tamże.

²⁷ Mała liczba ludności w Zabelu i brak jej odnotowania w Paszkach i Wrzosowie wynika z tylko częściowej przynależności wiosek do klucza.

²⁴ Spis prymasa Poniatowskiego powstał, co prawda, w 1787 roku, ale zawiera również dane z 1781 roku, także dla parafii radzyńskiej.

chłopami, którzy byli wykorzystywani, oprócz własnych powinności także do poselstw – około 230. Komorników było zaledwie dwie rodziny. W Głównym mieszkało około 80 osób, W Białce – około 165, a z chałupnikami – 185, w Siedlanowie – około 95, w Ustrzeszy – około 155, w Niewęgłoszu – 180, licząc z chałupnikami – około 190²⁸.

Oczywiście tutaj, tak samo jak w przypadku ludności Radzyna, występuje problem uwzględnienia jedynie osób posiadających jakieś grunty i place. Przy osobach płacących czynsz wpisywano jednak inne, które z nimi mieszkały, nie wydaje się więc, że pominięto tutaj kogokolwiek, zwłaszcza, że miejscowości były małe i trudno było komukolwiek się ukryć, niemniej jednak świadomie używałem przy każdej liczbie partykuły ograniczającej „około”, pamiętając o braku, w spisach wiosek, ludności żydowskiej.

Badanie zmian liczby ludności całości klucza w 45-letnim okresie (1742-1787) byłoby bezpodstawne, ponieważ: 1. Nie mamy danych z wszystkich miejscowości należących do klucza (Licht i Paszk – z 1742 r., Ustrzeszy – z 1787 r., Wrzosowa i terenu „Oprawy” w sąsiedztwie Koziegorynku, Ustrzeszy i gruntów Radzyna – w obydwu przypadkach); 2. Nie mamy danych Żydów zamieszkujących obszary wiejskie klucza w 1742 roku; 3. Na podstawie inwentarza z 1742 roku da się jedynie wyliczyć liczbę „gospodarzy żydowskich”, nie liczbę wszystkich Żydów radzyńskich. Uwidacznia się tutaj duża niedokładność *Inwentarza* w badaniach liczby ludności, zwłaszcza w odniesieniu do wyznawców Jahwe. Nie stanowi

ona jednak przeszkody w obliczeniach przybliżonej zmiany ilości katolików poszczególnych miejscowości, pod warunkiem, że zastosujemy dane z pierwszej jego części.

Na podstawie dwóch podanych źródeł, można uznać, że liczba katolickiej ludności Niewęgłosza w latach 1742-1787 zwiększyła się o około 28%, Siedlanowa – 15%, a Białej o 120%. W Białce i Głównym liczba katolików utrzymała się na takim samym poziomie, w Kozimryнку zmniejszyła się o 57%. Zestawiając liczby z 1742 i z 1787 roku dla Zabiela, moglibyśmy dojść do wniosku, że liczba katolików wzrosła tam aż o 370% (!), nie należy jednak zapominać, iż do klucza należała w 1742 r. tylko część gruntów tej wioski i z tego wynikała mała ilość odnotowanych mieszkańców, nie liczono bowiem właścicieli, występujących tam, gruntów prywatnych, które były we władaniu drobnej szlachty. Efektem takiego stanu rzeczy jest ów pozornie ogromny wzrost liczby mieszkańców. Dla pozostałych wsi takie obliczenia okazują się niemożliwe ze względu na brak danych w jednym bądź drugim źródle.

Liczba ludności klucza radzyńskiego jest niemożliwa do oszacowania przez cały okres wieku XVIII. Pierwsze źródło, które ujmuje, poza pewnymi wyjątkami, wszystkich mieszkańców klucza, pojawia się w 1742 r., pierwsze źródło dla badań samej ludności żydowskiej – w 1735 r.. Dla lat wcześniejszych nie ma żadnych danych. Po roku 1742 jest długa przerwa do roku 1781, kiedy to liczbę ludności wszystkich wznaję odnajdziemy w źródłach kościelnych. Najdokładniejsze dane zdaje się podawać spis prymasa Poniatowskiego z 1787 r. Trzeba jednak pamiętać, że i

²⁸ *Inwentarz...*, s. 58-61, 68-104.

ten nie zasługuje na bezgraniczne zaufanie. W XVIII wieku nie było takich mechanizmów kontroli, jakie mamy dzisiaj i łatwo było się ukryć przed spisującym. U podstaw takiego postępowania tkwiła obawa, że spis posłuży do nałożenia podatków. Duże znaczenie miała też osoba przeprowadzająca liczenie ludności. Nie chodzi tutaj o brak odpowiednich umiejętności, a ra-

czej o ułatwienie sobie pracy poprzez podawanie danych w przybliżeniu, te zaś nie zawsze bywają prawdziwe, zwłaszcza przy obszarach większych niż jedna miejscowość, takich jak klucz radzyński. Z drugiej strony nie mamy podstaw sądzić, że tak rzeczywiście było w przypadku spisu z 1787 roku w parafii radzyńskiej.

Tabela I: Ludność Parafii Rzymskokatolickiej w Radzynie w 1787 roku.

Miejscowość	Katolicy (kolejno: mężczyźni, kobiety, dzieci do 7 roku życia, dzieci od 7 roku życia)				Dysydenci (kolejno: mężczyźni, kobiety, dzieci do 7 roku życia, dzieci od 7 roku życia)				Żydzi (kolejno: mężczyźni, kobiety, dzieci do 7 roku życia, dzieci od 7 roku życia)				Osoby mające lat 80 i więcej
m. Radzyń	287	278	42	87	2				97	80	44	64	10
Zakowa Wola (Żakowola)	66	65	29	47					2	2	2	1	3
Turów	76	65	46	53					4	4	13	3	8
Siedlanów	35	45	12	17					1	1	4	1	3
Białka	63	46	25	29					3	2	8	2	6
Płudy	24	29	18	13					1	1	2	1	
Jaśki	10	9	13	16					3	2	2	1	2
Główne	28	26	15	15					1	1	1	2	3
Brzostowiec	27	29	14	18					3	1		1	1
Paszki Małe	46	36	13	8					1	1	2	1	1
Sitno	18	17	13	11					1	1	3	1	2
Paszki Wielkie	84	92	36	24					5	5	9	3	6
Zabiele	34	38	22	19					1	2	5	1	2
Lichy	69	64	32	13					3	2	4	3	3
Niewęgłosz	86	94	23	28					4	3	4	2	5
Branica	58	48	28	19					3	3	5	3	4
Biała	128	119	45	37					5	6	6	8	8
Żabików	45	39	14	18					2	2	1	2	
Kozirynek	35	39	13	14					1	1	3	2	3
Cała parafia	1219	1178	456	486	2				141	120	118	102	71

Źródło: *Spis ludności Diecezji Krakowskiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 roku*, wyd. ks. B. Kumor, cz. 5 „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. XXXIX, 1979, s. 252.

Tabela II: Ludność miasta Radzyna w 1742 r.

	W kolejności: gospodarze, ich synowie i córki			W kolejności: komornicy, ich synowie i córki		
Mieszczanie	58	71	56	21	24	23
Żydzi	68	75	79	76	46	62
Razem	126	146	135	97	70	85

Źródło: Inwentarz miasta Radzyna i Klucza radzyńskiego z roku 1742, wyd. J. Łosowski, Radzyń Podlaski 2007, s. 105.

Tabela III: Sumariusz inwentarza klucza radzyńskiego z 1742 r.

Wsie	W kolejności: gospodarze, ich synowie, ich córki			W kolejności: komornicy, ich synowie, ich córki			Pola		Dni pańszczyzny	
							Włóki	Pół- włóczki	Pociężne	Piesze
Kozirynek	26	31	26	20	9	14	9	1,5	39	54
Oprawy	2	4	6	-	-	-	-	-	-	-
Zabiele	7	10	6	2	-	-	-	-	13	13
Płudy	11	14	16	4	3	2	12	-	11	11
Biała	50	70	51	17	3	2	13	1	42,5	46,5
Głowne	15	22	77	4	4	3	8	-	12	12
Biała	28	39	41	17	21	13	19	1	51	55
Siedlanów	19	24	17	5	4	5	7	1	38	28
Ustrzesz	31	38	23	12	2	5	6	1	44	48
Niewęgłosz	37	57	49	13	2	-	11	1	51	51
Wrzosów	1	-	-	2	-	-	-	-	2	-
Paszki	1	3	-	-	-	-	-	-	2	-
Razem ¹	228	311	252	96	48	44	88	0,5	314,5	318,5

Źródło: Inwentarz miasta Radzyna i Klucza radzyńskiego z roku 1742, wyd. J. Łosowski, Radzyń Podlaski 2007, s. 116.

²⁹ Liczby w tym wierszu nie wszędzie stanowią sumy liczb z wyższych partii kolumny, w której się znajdują. Nie zgadza się suma arealu ziemi, więc

można uznać za mało wiarygodne dane dotyczące gruntów.

Summary

The population of the land holdings in Radzyń Podlaski in the 18th century

The article constitutes a demographic analysis of the land holdings within the territory of Radzyń Podlaski in 1742, i.a. at the time of the publication of *the Inventory of Radzyń Podlaski and the land holdings in Radzyń Podlaski (Inwentarz miasta Radzynia i klucza radzyńskiego)*. It focuses predominantly on the 45-year period from 1742 to 1787, when the Primate Michał Poniatowski included data on the territories of the Radzyń Podlaski Parish in the *Census of the Kraków Diocese*. The territorial scope of the work is mostly Radzyń Podlaski and 11 neighbouring villages.

The Author examines not only the population figure, but also its religious composition and the changes in the number of representatives of each religion over the course of time. The article also presents the information on the most common jobs of the time.

Apart from the two above-mentioned sources, others were also used, such as the Inventory of Radzyń Podlaski of 1799, i.e. the so-called Jewish lists, which were very useful in the studies of the followers of Judaism. The data included in the source enables us to observe the systematic growth in the number of Jews in Radzyń Podlaski until 1765, when a rapid decrease of their number was noted.

Detailed information on the Catholic population facilitated the analysis of the quantitative changes within the town and the eight villages of the land holdings. As it turns out, the growth was observed in all the settle-

ments in the analysed period. In fact, in Kozirynek, quite a big decrease was noted.